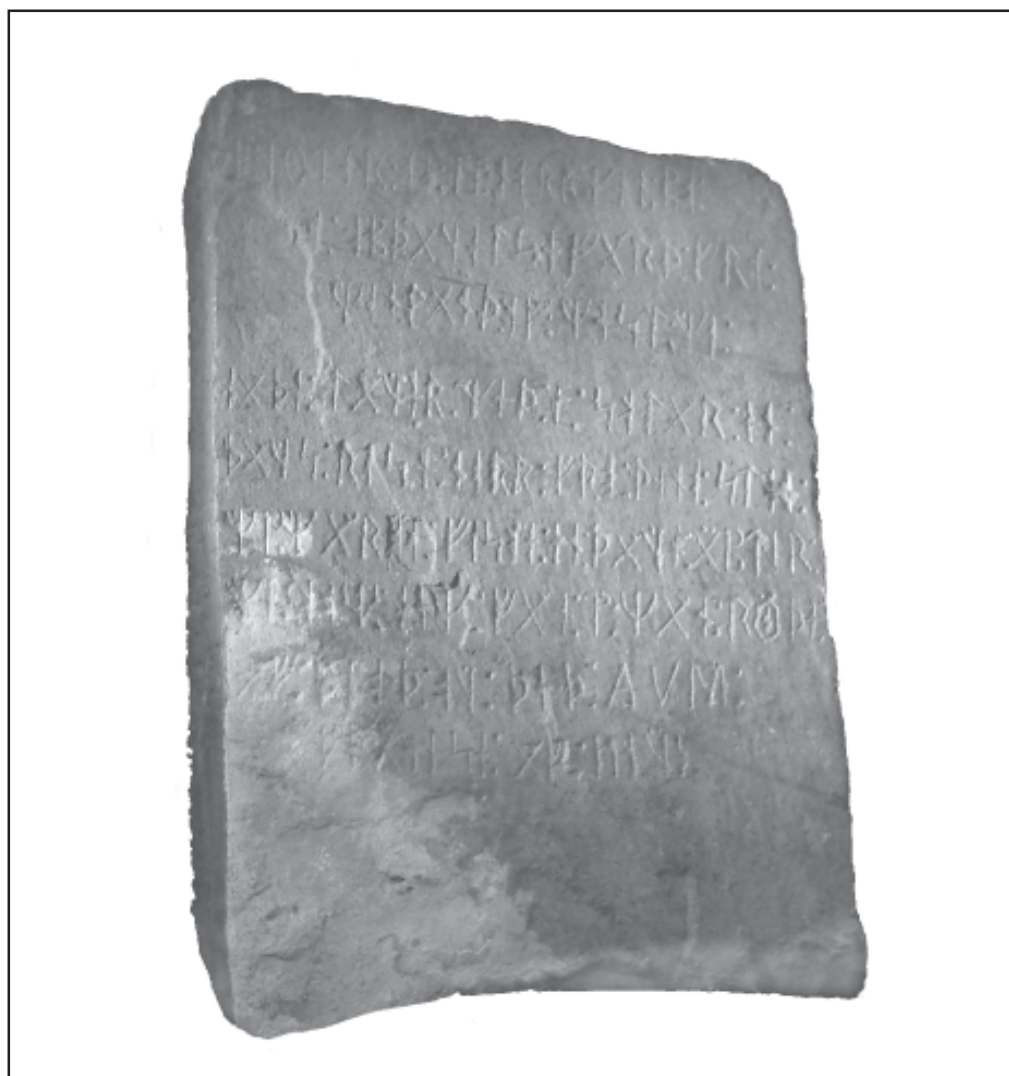

"Hänna köm ägge bårte katta!"

DAUM-KATTA

VINTERBLAD FRÅN DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ, 2003

© Christer Åhlin / Statens historiska museum

"Hänna köm ägge bårte katta!" Uttrycket finns belagt på många håll i Västerbotten och Norrbotten och betyder ordagrant 'Nu kommer ägget ur kattan'. Innebörden är ungefärligen – med ett annat uttryck som knyter an till djurvärlden: 'detta är pudelns kärna'.

Ur våra almanackor 2003

2003

17/1 Informations-Ömöte museet, styrgrupp, OW, SL
(Projektet Informations-Öar är ett ABM-projekt (arkiv, bibliotek och museer) där Läns museet, Länsbiblioteket och DAUM samverkar.)
21/1 Informations-Ömöte Vilhelmina, OW, SL
22/1 Arkivnätverksmöte Fotoarkivet
22/1 Möte om *Motorer är vårt liv*, Läns museet, OW
28/1 Möte med IT-stöd i Uppsala, OW
29/1 SOFI-chefsmöte Uppsala, OW
13/2 Kurs i språkhistoria på DAUM: Nysvenska, CBH
21-22/2 Linné-symposium Umeå, OW, CHB
25/2 Medverkan i Informations-Öaktivitet, Dikanäs, SL
26/2 Medverkan i Radio Västernorrlands program Frågetecknet CBH
6/3 Samisk Vecka. Presentation av DAUM, SL
13/3 Uppsalamöten, Arbetsmiljökommittén, IT-stöd, OW
27/3 Intervju av CBH av Jajja Westberg Västerbottens Folkblad, CBH
27/3 Sektionsårsmöte ST vid SOFI, SL
2/4 Informations-Ömöte i Åsele, SL
4/4 Medverkan i radioprogram, Karlstads univ., CBH
9/4 Medverkan vid ABM-seminarium i Härnösand, SL
9/4 Medverkan i Radio Västernorrlands program Frågetecknet, CBH
16/4 Medverkan i Radio Västernorrlands program Frågetecknet, CBH
23/4 Arkivnätverksmöte på DAUM
24/4 Informations-Ömöte museet, styrgruppen, OW
5/5 Ordförandekonferens, ST-Kultur, SL
12-14/5 SOFI-chefsmöte på DAUM
16/5 Anders Örtelius, Previa, arbetsplatsgenomgång på DAUM
19-21/5 ECHO-möte (European Cultural Heritage On line), i Lund, OW
20/5 Medverkan i radioprogram (Piteåradion), CBH
23/5 Möte om Kristinebergsarkivet. Vilhelmina, AL, SL
22/5 Årsmöte SACO-föreningen vid SOFI, CBH
26/5 Styrelsemöte, SOFI, Göteborg, SL
10-12/6 Frans Bergvall-semin., SVAR, Ramsele, OW
12-14/6 Medverkan vid konferens arrangerad av IASA Nordic Branch, Mo i Rana, SL
16/6 Arkivnätverksmöte, Forskningsarkivet
13/8 Styrelsemöte, SOFI, Uppsala, SL
22/8 Dialektsymposium, Nordiska språk, Umeå universitet, OW, CBH

31/8 Idéseminarium, Holmöns båtmuseum, SL, SO
2/9 SOFI-chefsmöte Uppsala
8/9 Nordkalottens kultur- och forskningscentrum (NKFC), styrgruppsmöte, Övertorneå, OW
9/9 Informations-Ömöte i Vindeln, SO, SL
12/9 Informations-Ömöte, museet, styrgrupp, OW
19/9 Planeringsdag DAUM, Vännäs läger
21/9 Medverkan vid Läns museidagar i Nordmaling, SO
23/9 Arkivnätverksmöte, museet
25-28/9 Bok- och biblioteksmässan, Göteborg, AL
13/10 Dialektinsamlingsmöte, Uppsala, OW
14/10 Dialektinsamlingsmöte, Arbetsmiljökommittén, Seminariet *Ny start för Sveriges ortnamn*, Uppsala, OW, CBH
15/10 Chefsmöte Uppsala, OW
15-16/10 SOFI-dagar, Uppsala
17/10 Möte med SOFIs IT-grupp, Uppsala, OW
22-23/10 Folkmusikarkivmöte i Rättvik, SL, SO
23/10 Ö-gruppsmöte, Vilhelmina, OW
24/10 Medverkan vid "skivsläpp" Musikmuseet, Stockholm, SL
6-7/11 Tänk/medvetande. Kognitionsvetenskapliga seminariedagar, Umeå universitet, OW
4/11 Arkivnätverksmöte
8/11 Arkivens dag, TV-inslag från Umeå-arkiven
8-9/11 Att arbeta med frågelistor. Nordiskt seminarium i Lund, SO
18/11 Digitala historiska kartor för forskning och metodutveckling. Forskningsarkivet, CBH
19-20/11 Det förflutna i framtidens tjänst – arkiven i forskningens tjänst. Konferens, Forskningsarkivet, SM
21/11 Informations-Ömöte museet, styrgrupp, OW
25/11 Musiketnologiskt seminarium, SL, SO
26/11 Informations-Ömöte i Vindeln, SO, SL
26/11 Chefsmöte, Uppsala, OW
27/11 Dialektinsamlingsmöte, Arbetsmiljökommittén, Uppsala, OW
9/12 Musiketnologiskt seminarium, SL, SO
1-5/12 Chefsutbildning, PUG-kurs, Gideå, OW
10/12 DAUM:s Jullunch, Bergsgården, Umeå
18/12 Informations-Ömöte i Robertsfors, SL

AL= Angelica Lindgren
CBH=Claes Börje Hagervall
SL=Staffan Lundmark
SM=Susanna Melin
SO=Susanne Odell
OW=Ola Wennstedt

DAUM-KATTA är ett oregelbundet utkommande organ för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM).
DAUM ingår i myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet SOFI.
Redaktör och ansvarig utgivare: arkivchef Ola Wennstedt

I detta nummer Kengsintonstenen - ortnamn och samfärdels i sameland - men också annat.
Alltid lär man sig något i DAUM-KATTA!

DAUM-KATTA finns också på Internet: <http://www.sofi.se/daum/>

Redaktören har ordet

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) ingår som bekant i den statliga myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). SOFI är en liten myndighet inom den offentliga kultursfären och den verksamhet som bedrivs har i många sammanhang inte uppmärksammats. Bristen på kunskap om SOFI:s verksamhet kommer bland annat fram i den gemensamma programförklaring, Agenda kulturary, som länsstyrelserna, läns museerna och Riksantikvarieämbetet sammanställt under år 2003. Som en grundidé i programförklaringen framförs tanken att den tid vi nu lever i kommer att vara framtidens historia. Alla som lever och verkar i denna nutid bör därför vara delaktiga i diskussionen om vårt gemensamma kulturary, vara med och påverka vilka aspekter av vår samtid som ska uppmärksammas som värda att representera vår kultur för framtiden. Allmänheten ska beredas utrymme att själva vara med och påverka beskrivningen av sin vardag för framtiden.

Tanken i programförklaringen känns mycket tilltalande, men den är inte ny och heller inte unik. Den kan också ses som en bekräftelse på de idéer som styr verksamheten vid DAUM ända sedan arkivets tillkomst. Här har informanterna under det senaste halva decenniet själva fått sortera ut ur sina minnen och fritt berätta vad de ansett vara värt att förmedla till framtiden. Materialsamlingar som sammanställts utifrån individens personliga intresseinriktningar har lämnats in till arkivet, och allt som erbjudits arkivet har tagits emot med öppna armar, som beskrivningar av individernas strävan att bevara sin historia, sina egna bidrag till upprättandet av vårt gemensamma kulturary.

Detta nummer av DAUM-Kattan har vi fått hjälp av Anna Sjöström att ställa samman. Anna är student vid vetenskapsjournalistutbildningen vid Umeå universitet och hon gör sin praktik under sista terminen, på DAUM. Kattan kommer också att vara hennes examensarbete inom utbildningen.

Personellt

Annchristin Skoglund, DAUMs samiska arkivarie sedan 1/3 2003, har fått en doktorandtjänst vid Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet. Hon är därför tjänstledig under en tid. Professor em. **Olavi Korhonen** har arbetat under delar av året med granskning av samiska namn på de allmänna kartorna för Lantmäteriets räkning. **Aini Thorneus** har verkat som tornedalsfinsk arkivarie under året. Hon gör en genomgång av materialet i samlingarna som härstammar från Tornedalen. **Susanne Odell** fältarbetar med insamling och dokumentation. Hon beskriver sitt projekt om dokumentation av *Kvinnor som spelmän*, i en notis längre fram i Kattan. **Camilla Larsson** är systemvetare och mycket duktig på datorer och nätverk. Hon har tagit hand om våra datorer och gjort en noggrann genomgång av dem. **Thord Söderberg** lyssnar igenom kopior av Sveriges Radios program *Ordbruk* och skriver ut alla dialektala ord och uttryck som behandlas i programmet. **Kicki Djärv** genomlyssnar inspelningar samt upprättat och kompletterat inspelningsprotokoll, särskilt vad beträffar dansbeskrivningar. **Mona Hammarberg** genomlyssnar och renskrivar intervjuer, och **Carl-Henrik Berg** har arbetat en period vid DAUM med en bibliografi över reseberättelser från norra Sverige under 1800-talet.

Notiser sen sist

- Nordkalottens kultur- och forskningscentrum, NKFC, har inrättats i Övertorneå. Det består av ett stort bibliotek med tornedalsfinskt litteratur. Man håller även på att bygga upp arkivsamlingar med material om Tornedalen. DAUM samarbetar med NKFC och har bland annat en person i centrets referensgrupp.
- Som ni antagligen redan märkt bytte DAUM postadress för ett tag sedan. Från Jägarvägen 18 till Länsmansvägen 5, men vi finns fortfarande kvar i samma hus. Nu stämmer gatuadressen med det faktiska förhållandet. Det har även byggts ett trapphus vid ingången som våra gäster är välkomna att prova.
- DAUM har just fått ett större pentry eftersom personalen inte längre fick plats i det gamla. Fler personer som jobbar i arkivet har gjort att pentryt blivit lite väl trångt. Vi har nu fått större utrymme och ett fönster till.

På gång hos DAUM

Digitalisering av fonogram *eller* Att rädda ljudinspelningar

För att säkrare kunna bevara de inspelningar som finns i arkivet har digitalisering av arkivets fonogram, vårt "ljudliga kulturarv", påbörjats vid DAUM. Digitalisering innebär att man till en dator överför ljud från t.ex. rullband, DAT-band, kassetband eller minidisc. Ljudet förvandlas till ett och nollor och blir till ljudfiler som sedan långtidslagras på digitala media som t.ex. CD-ROM och Exabyteband. Med rätt utrustning har digitalt ljud stora fördelar. Precis som med annan digital information kan digitalt ljud kopieras, bearbetas och lagras utan någon kvalitetsförlust. Kopiering är identisk med originalet och blir inte heller sämre var gång den spelas upp, som fallet är med våra analoga ljudbärare t.ex. rullband och kassetband.

Susanna Melin

Irene Nilssons manuskript

I denna publikation skrev undertecknad någon gång under hösten 2001 att DAUM fått in ett manus från Irene Nilsson i Varpsjö i Vilhelmina. Vidare skrev jag att texten skulle ges ut. Jag angav även – ovist nog – en senaste tidsgräns för publiceringen, nämligen sommaren 2002. En del saker som jag inte styr över har dock inträffat under resans gång. DAUM har haft mycket att stå i under förra året. Lantmäteriverket reviderar fortlöpande de ekonomiska kartorna, och de senaste åren har delar av övre Norrland berörts. Eftersom det ingår i DAUM:s uppgifter att granska namnformer på kartorna, har en stor del av mitt arbete fokuserats på detta. Publiceringen av Irene Nilssons text har bland annat därför blivit kraftigt försenad, vilket jag beklagar. För närvarande föreligger texten i alla fall ordbehandlad och bearbetad. Ordlistan och inledningen är i stort sett klara efter några kompletteringar. Därefter återstår korrekturläsning, som ju brukar ta tid i anspråk. Med tanke på vad som kan dyka upp vill jag den här gången inte sätta ut något datum för publiceringen av texten, men så mycket kan jag i alla fall säga att den skall komma av trycket!

Claes Börje Hagervall

Kvinnor som spelmän

Under 2004 kommer Susanne Odell på DAUM att dokumentera kvinnor som är eller har varit spelmän. En av tankarna bakom projektet är att öka den kvinnliga representationen i samlingarna. Idag är drygt 70 procent av alla informanter inom ämnet män. Projektet går ut på att samla in material kring kvinnor, som verkar eller har verkat som spelmän och ta vara på deras förhållningssätt till musik samt berättelser kring musik mm. På detta sätt blir även de musicerande kvinnorna en del av det kulturarv som bevaras för framtiden. Susanne Odell kommer därför att göra inspelningar och intervjuer med dessa kvinnor, som arkiveras och tillgängliggörs så att fler kan ta del av materialet. Om du själv är en "spelkvinna" eller känner någon som är det så är du varmt välkommen att höra av dig. Du kan kontakta oss antingen genom e-post till Susanne, susanne.odell@sofi.se, eller genom att ringa till vår expedition 090-13 58 15.

Anna Sjöström

Dans på DAUM

I slutet på 70-talet och i början av 80-talet var det många unga som var intresserade av att intervjua de äldre om musik, sång och dans. Tre sådana insamlare var Thomas Anderson, Kicki Djärv och Staffan Lundmark som reste omkring och samlade uppgifter om hur man dansade i Västerbottens län. De var bland annat intresserade av att ta reda på om någon fortfarande kunde dansa polska. En variant av polskan, slängpolskan, har nu kunnat restaureras utifrån de uppgifter som då samlades in. Just nu håller Kicki Djärv på att förbättra och skriva bandprotokoll så att fler lättare ska kunna hitta och ta del av inspelningarna.

Anna Sjöström

Edward Larssons alfabet

Edward Larsson levde mellan 28/8 1867 och 15/12 1950. Hans förfäder bodde på gården Pernils i Holsåker, Dala-Floda. I sin ungdom vandrade han omkring som gesäll och tog tjänst hos olika skraddarmästare. Han var dessutom spelman. Om denna sida av hans verksamhet kommer det nog att berättas om i något senare nummer av DAUM-katta.

Jag gissar att det var sådana alfabet, som han har upptecknat här, som gesällerna lärde sig på sina vandringar. De planscher, som vi ser här, s. 9 och 10, återger två blad i Edward Larssons samling på DAUM. På dessa har han upptecknat olika slags gammal skrift. Om man läser hans egna ”gamla sifror”, så är den ena daterad 1883 och den andra 1885. Han skriver snyggt och prydligt och det är lätt att läsa vad han skriver. Först kommer den gamla även kallad den tyska stilen. Denna användes i vårt land ännu i början på 1800-talet vid sidan av den ”nya” stilen som vi använder idag. I Tyskland fick barnen i skolorna ännu på 1930-talet lära sig denna skrift.

För den som är tvungen att läsa gamla akter är detta skrivsätt en verklig plåga, särskilt om det är slarvigt skrivet. T.ex. Linné använde denna skrift omväxlande med vår vanliga skrift. Svenska skriver han gärna med det här alfabetet, men latin och samiska skriver han med vår vanliga ”latinska” skrift.

När sättarna satte manuskript med dessa båda alfabeten, så satte de det ”tyska” alfabetet med fraktur och vårt latinska med antikva, dvs. den tryckstil som vi använder idag. I ordböcker som återger olika slags språk var det ett sätt att markera vad som var skrivet på det ena och vad som var skrivet på det andra språket.

Sen kommer vi till ”Runorna eller Runstafven hwilken Oden, Sigge den 1ste Fridulfsson införde här i nordnorden under hedniska tidevarvet”. Oden var som bekant den asagud som hade hand om runorna. Men

vem var Sigge den förste Fridulfsson? Jag slår upp namnet i min upplaga av Nordisk Familjebok och där står: ”Sigge Fridulfsson, namn på Oden, uppfunnet av O. Verelius och J. Peringskiöld.” Dessa båda herrar var fornforskare i stormaktstidens Sverige som ansåg som sin uppgift att ge landet en ärorik historia och därför inte drog sig för att hitta på några extra forntida kunganamn.

Runraden benämndes *futhark* efter de första tecknen. Man hade nämligen inte samma bokstavsordning som i vårt alfabet. Den äldre eller samgermanska runraden hade 24 tecken, men den nämns inte här. Edward Larsson utgår ifrån den yngre runraden som mycket riktigt hade 16 tecken.

Här presenteras en yngre version av denna runrad, de s.k. stungna runorna. För att få ett fullständigare alfabet satte man nämligen punkter i vissa runor. Som vi ser kan den andra runan i raden, den för u, med en punkt ändras så att den betyder y osv. Det blev alltså 20 bokstäver på det sättet.

Sedan kommer något mycket intressant. Larsson skriver: ”Men sedan stilen blef mera känd uppkom ett fullständigt alfabet, som af okänd orsak förändras till följande utseende.”

Det är möjligen fråga om dalrunor. Edward Larsson var ju från Dala-Floda. Man omformade runorna så att de bättre kom att motsvara det latinska alfabetet. Men Larssons runor tycks inte alls motsvara de vanliga dalrunorna. Var har han då fått den här runraden ifrån? Det som följer sedan kallar han för *Lönstilen*. Det är alltså en hemlig skrift. Kuriös är uppgiften att den ”säges vara *den första i Werlden* och var skrifwen på lagens Taflor”. Detta påstående är naturligtvis gripet ur luften. Det är en inte alls ovanlig chifferskrift av betydligt senare datum. Man får den genom att uppripa följande figurer och fylla dem med bokstäver. Som vi ser blir det 27 tecken eftersom I står för både I och J.

A	B	C
D	E	F
G	H	I

K	L	M
N	O	P
Q	R	S

T	U	V
X	Y	Z
Å	Ä	Ö

Men detta är förstås för enkelt för den som kan chifferskrift. Den är alldeles för lätt att forcera. Skall det vara någon mening med chiffret skall man blanda bokstäverna och sedan skall mottagaren ha en likadan uppsättning som avsändaren. Detta måste man förstås komma överens om på förhand. T.ex. så här:

E	T	A
S	R	K
L	O	I

B	F	M
P	U	Ö
X	Z	C

D	G	H
N	Q	V
Y	Å	Ä

Men för gesäller kunde naturligtvis det enkla chiffret ovan vara ett bra sätt att meddela sig med vandrande bröder utan någon överenskommen uppställning på förhand. Så meddelar Edward Larsson "äfvén några gamla siffror". De är väl också tänkta som del av en hemlig skrift. Om man sätter ut vanliga

siffror i ett enkelt chiffermeddelande, kan det vara alldeles för lätt för den som ser chiffret att ana dess innehåll. Tanken bakom de hemliga siffrorna är ju konsekvent genomförd och de är lätta att lära sig.

Det som sedan följer på plansch två är lätt att läsa med hjälp av de "gamla siffrorna". Där står: "Tillhörig Edward Larsson. Floda den 16 april 1885." Det som står på plansch nummer ett är svårare att tyda. Det börjar med: "Tag emot detta, tig sedan." Raden under lyder: "Den December Anno 1883." Han har glömt att sätta ut datum.

Men vad är det som står till höger om dessa rader? Efter "Tig sedan" står det "Den [Dell?] var" och efter året under står "Glommer". Skall det vara "Glömmer"? Till höger om detta är det skrivet två G i lite olika utformning och sedan kommer ett "En". Jag får inget sammanhang i detta. De två följande rader är däremot lätta att läsa: "Tag emot detta med godt hjerta." Till slut undertecknar författaren med "Wenligen/ C.E Larsson".

Kanske någon av denna tidskrifts läsare känner till andra sådana här gesällalfabetet? Då skulle det vara intressant att få höra härom!

Tryggve Sköld

Edward Larssons alfabet och Kensingtonstenens

Ovanstående låg i korrektur, när jag fick höra runforskaren Helmer Gustavsson intervjuas om Kensingtonstenen i radio. När han beskrev vissa ovanliga runor och mystiska siffror, drog jag öronen åt mig. Kensingtonstenen har varit aktuell nyligen, för den har varit utställd på Historiska Museet i Stockholm över års slutet. Den hittades 1898 på Olof Öhmans gård i Kensington, Minnesota. Den finns i vanliga fall utställd i staden Alexandria i samma stat.

Inskriften med runor handlar om åtta göter och 22 normmän som har kommit fram till Kensington 1362 se runorna och transkriptionen s. 8.

Diskussionen om stenens eventuella äkthet har varit synnerligen häftig. Dess äkthet förespråkas främst av norsk- och svenskamerikaner, medan nordiska runologer samt och synnerligen anser den vara en förfälskning. Jag hörde Sven B.F. Jansson tala om stenen vid nordiska seminariet i Uppsala omkring 1950. Han påvisade med glimten i ögat alla de omöjligheter som fanns på stenen.

Det som främst talar mot att stenen skulle vara äkta är språket. Där finns former som är alltför moderna om de skulle vara skrivna 1362. Det finns även ett rent engelskt ord med i texten, nämligen *ded* för 'döda'.

När min kollega, professor Evert Baudou, skulle besöka Historiska Museet, bad jag honom att ta med en avskrift av runorna på Kensingtonstenen. Jag fick då av honom två tidskrifter som fanns på museet. Dels *Historiska Nyheter. Specialnummer om Kensingtonstenen. Statens historiska museum*. År 2003, dels tidningen *Vi*, nr 21, 9/10 2003. I båda finns avritningar av runorna. Med tillåtelse av professor Henrik Williams återger vi här hans avskrift och översättning av runorna som finns i *Historiska Nyheter* s.11.

Jag blev ganska förvånad när jag såg, hur väl stenens runor överensstämde med Edward Larssons. Det är ingen tvekan om att det är samma runor. Men den som har knackat in, eller låtit knacka in, runorna har valt att ta sina runor litet som det passade sig från båda raderna av alfabet. Det är självklart att han har

tagit från undre raden de flesta tecken som endast funnits där, nämligen runorna för *ä* och *ö*. Det är alltså otvivelaktigt fråga om samma runor. Det ser läsaren lätt genom att jämföra stenens skrift med Edward Larssons alfabetet.

Vi skall observera att siffrorna på Kensingtonstenen, de s.k. pentadiska siffrorna som det varit så mycket tal om i samband med denna sten, också återfinns på Larssons blad. De var alltså kända bland allmogen på 1800-talet, vilket man från svensk- och norskamerikanskt håll ivrigt förnekat.

Det är viktigt att påpeka att Edward Larssons egenhändigt undertecknade pappersblad är daterade (med de hemliga siffrorna) 1883 och 1885. De är alltså äldre än fyndet av den beryktade stenen år 1898. När jag såg, hur intressant Kensingtonstenen var, for jag till Stockholm och kontrollerade runorna. I det rum, där stenen var utställd, fanns det i en monter ett ok från Dalarna, som Helmer Gustavsson hade funnit runor på, och det var samma runor som på Kensingtonstenen. Men oket var daterat till 1907, alltså efter det att stenen blev känd. Man skulle alltså kunna insinuera, att den som skrivit runorna på oket hade plagierat runorna på Kensingtonstenen. Men det går inte att påstå detta om Larssons runor, för de är från tiden före Kensingtonstenen.

Det alfabet, som Larsson kallar lönnstilen, har varit känt bland allmogen i Jämtland. Göran Rosander kallar den *ennagrammaton* i en uppsats om dessa tecken i Svenska landsmål 1976, ss. 21-26. Själv är jag van vid beteckningen *frimurarchiffret* (se Rosander, anförnt arbete s. 23). Detta alfabet förekommer inte på Kensingtonstenen men förekomsten i Jämtland visar att allmogen i Sverige kände till hemlig skrift.

Runskriften var kanske inte så okänd bland allmogen som anhängarna av Kensingtonstenens äkthet hävdar. August Isaacsson har i Svenska landsmål 1968 skrivit om en Vittingebondes dagboksanteckningar 1795-1830. När denne bonde skulle skriva

Bredsidan:

1. 8 : 9FT8 : 44 : FT : 14RRYtt : 84 :
8 : göter : ok : 22 : norrmen : po :
Åtta göter and tjugotvå norrmen på
2. ...4 : 4E8X9tttPFXR8 : FR4 :
...o : oppagelsefær8 : fro :
(denna?) upptagelsefärd
(= uppodlings- eller plundringsresa) från
3. YttFX8 : 4F : Yttt : Yt :
vinlan8 : of : vest : vi :
Vinland i? väst. Vi
4. 4X8t : FX9R : Ytt : F : 4PFXR : tt :
hæ8 : låger : ve8 : 2 : skaar : en :
hæde låger vid två ...?? en
5. 8X94 : Rtt : 14R8 : FR4 : 8tt4 : 4Ttt :
8ags : rise : norr : fro : 8eno : sten :
dagsresa norrut från denna sten.
6. Yt : YXR : 44 : Ft4tt : tt : 8X9t : 88TIR :
vi : var : ok : fiske : en : 8agh : äptir :
Vi var och (= för att) fiska en dag. Efter
(att)
7. Yt : 44Y : ttY : FXt : F : YXt : R88t :
vi : kom : hem : fan : 10 : man : rö8e :
vi kom hem fann vi tio man röda
8. XF : 8F8 : 49 : 8t8 : AVM :
af : blø8 : og : 8e8 : AVM :
av blod och död. Ave Maria.
9. FRXtttt : XF : ltt9 :
frælse : af : illū :
Fräls ifrån ondo.

Smalsidan:

10. 4XR : F : YX94 : Yt : 4Xytt : XT : 4t :
hår : 10 : mans : ve : havet : at : se :
(Det) är tio man vid havet för att se
11. 88TIR : Y4Rt : 44R8 : FF : 4X9t : Rtt :
äptir : vore : skip : 14 : 8agh : rise :
efter våra skepp fjorton dag(ars) resa
12. FR4Y : 4tt4 : 88 : XR : FFF :
from : 8eno : 8h : ahr : 1362 :
från denna 8. År 1362.

något som bara var för honom själv använde han runor. Isaacsson har (a.a.s. 25-29) behandlat "Pehr Janssons runor". Det skall tilläggas att dennes runor inte är helt lika Edward Larssons.

Man kan naturligtvis fråga sig om det finns något samband mellan Pehr Janssons och Edward Larssons runor. Men detta är oklart. Möjligtvis kunde den andre runraden hos Larsson ha utvecklats sig ur något som liknade Janssons runor. Jag tänker emellertid inte gå in på frågan om 1800-talsrunornas uppkomst, bl.a. därför att jag inte har tillgång till den tryckta litteraturen i ämnet. Det fanns nämligen "Runläror" i populära framställningar på 1800-talet.

Kommentar till de enskilda runorna

Det är alltså hos Edward Larsson fråga om två runalfabeten. I den övre raden har vi de stungna runorna. Alla är väl inte helt ortodoxa, men det behöver vi inte gå in på här. Vi skall emellertid lägga märke till de två sista runorna i raden. De är s.k. bindrunor, dvs. två runtecken har tillsammans en stav. När de transkriberas måste man alltså skriva två bokstäver. Särskilt intressant är den näst sista runan som står för *el*. Den förekommer nämligen på Kensingtonstenen.

Till saken hör att den som knackat in runorna har plockat friskt från båda runraderna som de finns avbildade hos Larsson.

Och nu till de enskilda runorna. Jag utgår ifrån Henrik Williams avritning och transkribering, som vi ser här till vänster.

Rad 1 runa 3 är ett *o*

Rad 1 runa 7 är även ett *o*, men vänt.

Rad 1 runa 18: det skall vara punkter i *B*.

Rad 2 runa 3: det skall vara punkter i *B*.

Rad 2 runa 4 står för *d* inte *þ*.

Rad 2 runa 6 står för *g* och är en omvänd runa med prick

Rad 4 runa 6 står för *ä*, det är runan *a* med två prickar.

Rad 4 runa 16 är en bindruna som betecknar

el; det står *skelar* som är norska för 'bodnar'

Rad 7 runa 17 motsvarar Larssons tecken för *ö*

Rad 8 runorna 9 och 11 skall återges *d* inte *þ*;

det är alltså fråga om engelskans *ded*

Rad 9 runa 13 (sista runan) skall läsas som *u*

Rad 12 runa 5 är en märkvärdig runa: ingen motsvarighet bland Larssons runor.

Siffrorna på Kensingtonstenen finns på Larssons ark. Han har daterat arken med dessa siffror.

Siffrorna, som han så klart har redogjort för, är de s.k. pentadiska siffrorna.

I rad 1 på stenen har vi Larssons siffra för 8 samt siffrorna för 2 i talet 22. I rad 4 har vi åter Larssons siffra för 2. Särskilt intressant är siffran i rad 7. Den är enligt Larsson siffran för 0, men man har tolkat den som 10. I rad 10 återkommer siffran för 0 som beteckning för 10.

Gamla = afun kallad Fyska. Stilen.

U u b e d a f y f i j l m n o p q r s t u v w x y z a ä ö

U U B B D D E E F F G G H H I I J J K K L L M M N N O O P P Q Q R R S S T T U U V V W W X X Y Y Z Z
U U O

Runnorna eller Runstaforn. R R

Upphafven Oden, sigge den 1te Fredriksson införde här i Norden under Skerustka Tidvarvet. Stilen ägde i begynnelsen endast 16 Figurer som utgjorde 20 Bokst.

Stilka y gick i alfabetisk ordning och ursprungit till en Skrifning, och af den utvann

F U Y D O N K G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z
P N A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

Men sedan stilen blef mera hand uppkom ett fullständigt Alfabet,

som af okänd orsak förändras till följande uttänkt

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z
X B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

List af dessa sorters Bokstafur införs Lenstilen, som säges vara

den första i Westeren och var skrifna på lagun Doflor

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A A O
J U L J O C T N F J U L J O C T N F J U L J O C T N F

Afun några gamla sifror. 1 2 3 4 5 6 7 8 0 0
Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ

Loney mot datter

Önn

Dichmubh4

Önn

Γ Γ Γ Γ

sig sedan Dell var

Glommet

Goz

Önn

Loney mot datter med godt hjerta.

Loney mot datter med godt

Wahlström

C. E. Larsson

Gamla - äfwen kallad Tyska Stilen

E B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T
 U V W X Y Z ä å ö

U r b e d n f y z i j k l m n o p q r s t u v w x y z ä å ö

Runnorna eller Runstafwen

Zwischen Oden, Ligge den 1ste. Fridulfsson införde här i Norden
 ossen hedniska Tidensskrift. Stilen ägde i begynnelsen endast
 16 figurer, som utgjorde 20 bokstäfwer, hwilka ej gick i alfabet-
 tisk ordning, Ät ursprunget till an skrifning och är af detta

^{utseende}
 P N A P E R P P * † I X T H T B B Γ Y A F X
 K U Y D O R K G H N Y A E P T B P L M W L M W

Men sedan Stilen blef mera känd upptröom ett fullständigt Alfabet,
 som af okänd orsak förändras till följande utseende.

X B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z ä å ö
 A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z ä å ö

List af dessa sorters Bokstäfwer införes Lönstilen, som säges wara
 den färsta i Werlden och war skrifwen på lagens Tafel

∟
 A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z ä å ö

Gamla siffror ∟ ∟ ∟ ∟ ∟ ∟ ∟ ∟ ∟
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Tillföriy Edersred Lärson

Aloder dnu ∟ ∟ April ∟ ∟ ∟ ∟ ∟ ∟

Det har skrivits mycket om Kensingtonstenen. Jag skall inte gå in på det här utan hänvisar till de ovannämnda numren av *Historiska Nyheter* och *Vi*. I Svenska landsmål 1970 ss. 26-35 har emellertid Folke Hedblom publicerat en artikel som jag tycker bör nämnas i sammanhanget. Den heter "Vem ritade runorna i Kensington?". Hedblom har intervjuat John Nelson som berättar om Sven Fogelblad. Denne var en avsatt präst, som emigrerade till U.S.A. Hedbloms artikel innehåller en del litteratur i ämnet.

Diskussionen om Kensingtonstenen kommer säkert att fortsätta att glöda. Med mitt inlägg hoppas jag ha lagt ny ved på brasan.

*

Jag vill inte sluta utan att rikta ett särskilt tack till arkivarien vid DAUM, Staffan Lundmark, som fäste min uppmärksamhet på Edward Larssons skriftprov. Han berättar här nedanför om hur Edward Larssons papper kom i DAUM:s ägo.

Tryggve Sköld

Skräddaren Edward Larsson, 1867-1950

Karl Tirén är ett namn som ofta har återkommit i DAUM-Katta. Och på sätt och vis är det tack vare denna mångfacetterade kulturpersonlighet som vi kom att få stifta bekantskap med det spännande musik, politik- och familjematerialet efter skräddaren Edward Larsson.

I augusti 2002 höll jag ett föredrag om Karl Tirén tillsammans med hans sonson Harald på Abisko turiststation. Efteråt kom en av åhörarna fram och undrade om jag kanske var intresserad av en del noter som hon hade i bilen. Det var nämligen så att hon, Ilona Riesz, tillsammans med sin syster Marika, höll på med att städa ur moderns lägenhet i Lund. Ilona passade också på att göra en lapplandsresa innan hon skulle återvända till Lund och därefter åka hem till Tyskland. Föräldrahemmet skulle alltså splittras och syskonen ville gärna att kulturhistoriskt material skulle komma att bevaras någonstans där det skulle kunna komma till användning. Tidsbrist fanns också med i bilden. Därför hade Ilona med exempel ur notsamlingen utifall hon skulle träffa på någon intresserad person efter vägen. Det var verkligen spännande noter som Ilona hade med sig. Handskrivna notblad daterade t.ex. Umeå 1892, Sala 1897, Vännäs 1914. Hennes farfar,

Edward Larsson, hade varit verksam som skräddare på många platser i landet och musikstyckena vittnar om att han säkert var en driven musiker. Mer fanns alltså i Lund och en månad senare var jag på plats för att gå igenom hyllor och lådor. Ilona ville att vi skulle samla ihop speciellt sådant som hörde ihop med hennes farfar och farmor. Det syntes att Ilonas far också hade varit intresserad av att dessa dokument skulle bevaras, en hel del var sorterat och med påskrifter som t.ex. "Fars järnvägskarta, får ej kastas" Edward Larsson var ofta på resande fot, som skräddare men också som politiskt aktiv. En hel del dokument från rösträttsrörelsen i Västerbotten talar om detta. Edward verkar på äldre dar ha intresserat sig alltmer för spelmansmusiken och han skrev ned många melodier från sin barndom i Floda i Dalarna. Dessa uppteckningar kommer säkert att intressera många fiolspelare. Att samlingen också skulle innehålla dokument av intresse för runforskningen var en stor överraskning som Tryggve Sköld presenterar här ovan.

Noter, böcker, brev, gårdshandlingar, foton m.m. finns nu på DAUM. Ett pussel kan läggas som handlar om en familj och dess värld.

Staffan Lundmark

Motorer är vårt liv!

I somras var det motorer som gällde på Västerbottens museum

Från den 11 maj till 17 augusti 2003 hade Västerbottens museum en utställning som handlade om vad motorerna har betytt för oss människor. Museet utgick från motorns historia i Västerbotten och Norrbotten under 1900-talet. Utställningen var både utomhus och inomhus, med montrar, bilar, film, affischer och mycket mer. Utomhus fanns ett antal fordon som byttes ut allteftersom så att det skulle bli variation. Där kunde besökarna bland annat se bilar, motorcyklar, skotrar, traktorer och skrotbilar.

Inomhus hade det byggts upp en verkstad och besökarna kunde även se film, lyssna på motorljud, se bilder, konst och få information om klubbar, rallyn och män och kvinnor inom motorbranschen.

Det fanns även ett hörn där besökarna kunde sitta och lyssna på CD-skivor, med

gamla intervjuer kring motorhistoria från Västerbotten som man hade fått från DAUM.

Under utställningstiden hade museet även besök av personer som höll på med motorer, antingen i yrket eller privat. De höll föredrag och berättade om varför just de var intresserade av ämnet. Bland dem som gästade utställningen var Umeå veteranbilsällskap, som berättade om sin verksamhet och sina veteranträffar. Även en samlare vid namn P-O Åberg besökte museet för att visa hur en samlare såg på utställningen och varför det är roligt att samla mopeder.

Det fanns även aktiviteter för barnen under utställningen, bland annat kunde de åka en tur runt museiområdet med traktor och släp varje söndag.

Anna Sjöström

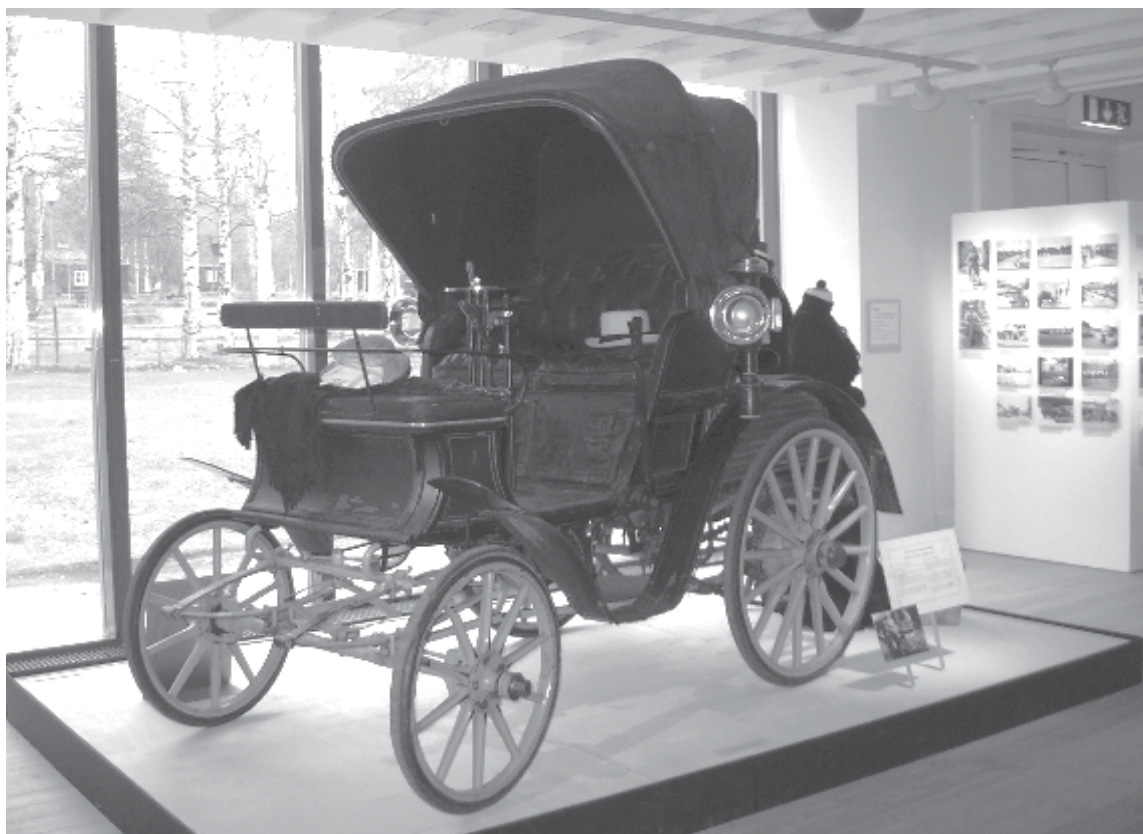

Foto: Johan Sundström Västerbottens museum

Ortnamn och samfärdsel i Sameland

Vid studiet av samiska ortnamn stöter man ibland på namnled, som visar sig kunna ge kunskap om hur och var man färdades i gamla dagar. Vattenvägarna var naturligtvis viktigast för befolkningen, men lämpliga passager mellan älvdalar behövdes även. All kunskap om naturen traderades muntligt vid varje tid och den fördes på det sättet också vidare från generation till generation. Idag har vi kartor att rådfråga om namn och natur, men vi kan med fog säga att samerna liksom all annan befolkning i äldre tid förfogade över en "mental karta" över sitt närområde. Det intensiva utnyttjandet av naturen bland samerna för fiske och fångst, bl.a. vildrensjakt, krävde kunskap om ett mycket större område än vad som var nödvändigt i en jordbrukande befolkning. Det är en av anledningarna till att samiskan är rik på topografiska termer med fina betydelsenyanser.

Här skall jag ge exempel på namnelement med kommunikativ innebörd. Ett namn kan genom sin betydelse t.ex. varna för hinder på en landsträcka eller vattenled. Naturnamn som innehåller lulesamiska *måsske* 'dalbotten, inbuktning i fjällbrant' eller avledningarna av denna ordstam är tydliga exempel på denna ortnamnstyp. Grundordet finns i *Måsske* 'Musken' i Tysfjord i Norge. Platsen ligger i yttre delen av en dalgång som slutar mot branta fjällpartier. I inre delen av ett sjösystem söder om Piteälven ligger *Måskuossuvvane* 'Måskosel', dvs. 'det slutna selet' där vidare färd med båt mötte hinder. Andra naturnamn kan däremot inbjuda till färd. Ett sådant som ofta ingår i namn på lägre terräng i en fjällrygg är nordsamiska *boatka*, lulesamiska *boarkka*, arjeplogssamiska *bå̄kka/båtkka/bårkka*, umesamiska *bå̄kka/bårkka*, sydsamiska *bå̄arhke/bå̄arhke*. Namnelementet betyder '(djup) sänka i berg- eller fjällrygg' och det varierande uttalet beror på de dialektskillnader som finns.

Det kan finnas både högre och lägre ställen mellan de övre partierna av älvdalar i fjällen. Om man har anledning att passera från

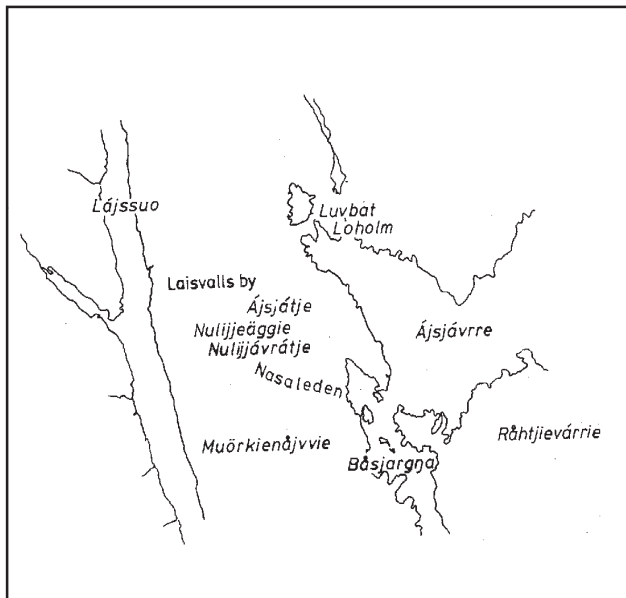
en fjälldal till en annan skall man veta att namn med namnleden *tjahtsa*, *tjahtja* eller *tsahtsa* 'pasströskel, vattendelare högst uppe i en dalgång' ger kunskap om detta. Ett exempel är fjället *Tsahtsa* i Jokkmokksfjällen som skiljer två grenar av *Gamájåhká*, som rinner ned i *Huhtán* 'Kvikkjokk'.

Mellan dalgångar med vattendrag i skogsområdet längre mot öster finner vi däremot ofta namn på *Suobbat*-. Betydelsen 'snöbro över älv eller över klyfta' är belagd, men namnen syftade uppenbarligen förr på terräng som bildar 'bryggor' för färd i nord-sydlig riktning.

Betydligt mindre naturlokalteter åsyftas med det lulesamiska namnelementet *muorkke*, (jfr. nordsamiska *muotki*, umesamiska *muörkkie*, sydsamiska *muerhkie* (i delar av arjeplogs- och arvidsjaurssamiskan har även ursprungligt tonlöst 'läspljud', jfr. det engelska ljudet, bevarats fram till sen tid, dvs. *muōkke* respektive *muȫkkie*). Namnelementet betyder 'ed, landsträcka mellan (farbara) vatten'. Det är ett arvord som skall kombineras med finska *matka* 'resa' (jfr. beträffande vokalerna i första stavelsen lulesamiska *guolle* och finska *kala* 'fisk'). Arvord tillhör det gemensamma urspråket. Det som i finskan nu är 'färd' eller 'resa' är i samiskan platsen för färden (*muorkke*). När en båtled tog slut i en vik i en sjö eller vid en kraftig fors i en älv, fick man gå till fots och släpa eller bära båten till nästa farbara vatten.

Det sättet att färdas omtalas ofta i gamla reseskildringar. I en text från 1700-talet av Ehrenmalm står det att samerna 'som flyttande af och an uti sit widlyftige skatte-land, kunna alltid med ringa möda bära sin båt med sig emellan siöarne'. Petrus Læstadius skriver hundra år senare att 'man plägar draga båten med sig öfver land, när det icke är långt ifrån den ena sjön till den andra'. Namn som innehåller namnleden *muorkke* med dialektala varianter är mycket vanliga. Det samiska ordet har lånats in i nordsvenska dialekter i formen *mårka* och även fått en viss spridning i litterära

skildringar av färder i norr. Lånet visar något av det beroende som lappmarksresenärer och nybyggare hade av samernas färdigheter i okända eller förrådiska älvar och sjöar.

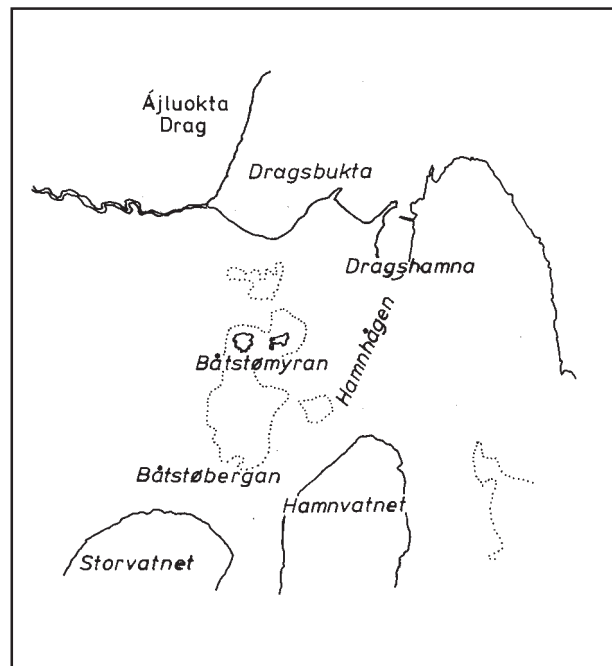

Karta 1.

Men även nordbor har lämnat sitt bidrag till förrådet av ortnamnselement vid samiska vattenleder. Ett sådant är lulesamiska *ájdde*, 'ed, landsträcka mellan sjöar eller mellan fjordar'. Ordet var bara känt som en term i det levande språket bland sjösamerna i Nordlands yttre kuststråk. Det sammanhänger med norska *eid*, av äldre norskt *eið*, som i svenska alltså lyder *ed* (-ð- uttalas som det tonande läspljudet i engelskan). Det samiska ordets vokaler i första stavelsen låter oss förstå att det är ett gammalt lån. Vi kan faktiskt spåra ortnamnselementet tillbaka till en text skriven på grekiska i mitten av 900-talet. Den texten författades av den bysantinske kejsaren Konstantin som ger oss en initierad skildring av hur *ruserna*, dvs. vikingar i österled, färdades utefter floden Dnjepr mot Svarta havet. De var tvungna att bära eller släpa sina båtar förbi en fors som kallades *Aifor*, ett namn som enligt namnforskare kan härledas ur ett nordiskt *Aiðfors*, dvs. Edefors eller Edforsen med nuvarande ljudskick. På samma sätt som

den gamla grekiska texten bevarade namnet i ett tidigt ljudskick, har samiskan 'konserverat' det i ett antal namn på platser i naturen. Ljudutvecklingen kunde inte fortskrida i den språkliga miljö som samiskan utgjorde.

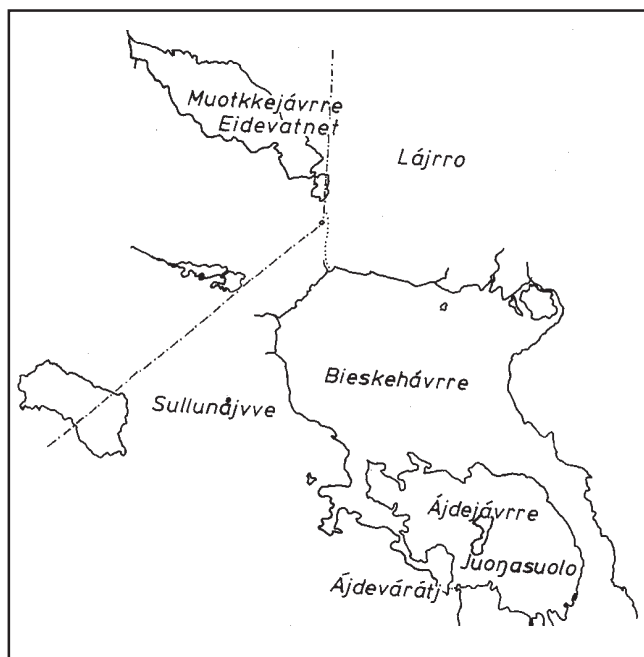
Det finns en intressant runinskrift på Gotland från slutet av 900-talet, i vilken man vill hedra en viss Ravn och hans sällskap, som 'kommo långt i *Aifur*'. De namnet har tolkats med syftning på samma ställe vid Dnjepr. Kanske blev vikingarna offer för de fientliga stammar som ofta anföll, när man på land passerade forsen och inte var så skyddade som ute på floden. Som ett steg mot den vokalism som gäller idag skall man kanske se namnbelägget på en runsten från Ed norr om Uppsala daterad till 1000-talet. En man med namnet Ragnvald, som hade varit i tjänst hos den bysantinske kejsaren, reste stenen över sin mor som 'do i *Æiði* 'dog i Ed'. Litet längre fram i tiden finner vi ordet i den nordiska sagalitteraturen, när det i Orkneyinga saga, nedtecknad omkring 1230, står skrivet om en färd på ett dragställe för båtar, som kallas *Eldueið*. Platsen ligger på en landsträcka mellan norra delen av Trondheimsfjorden och Namsenfjorden.

Karta 2.

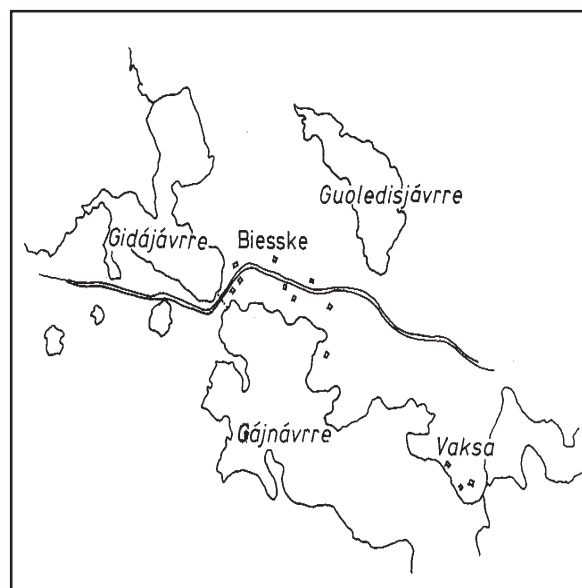
Mot denna historiska bakgrund skall vi förstå den kommunikativa och historiska betydelsen av namn som *Ájsjávrrre* 'Edsjön' (karta 1) nära *Lájssuo* 'Laisälven' i södra Arjeplog (stavningarna är arjeplogs- resp. umesamisk p.g.a. den ortografigräns som löper här, se s.14). Förleden *Áj-* är en förkortning av lulesamiska *ájdde*, vilket namnet *Ájluokta*, ursprungligen vik och senare bebyggelsenamn i Tysfjord, visar. Den platsen kallas av normmännen *Drag* (karta 2).

I norra Arjeplog, *Árjepluovve*, har vi vidare *Ájdevárátj* (förleden i gen.sg.; *-várátj* 'litet berg') och *Ájdejavrrre* (*-jávrrre* 'sjö', karta 3). Nordväst om *Bieske-hávrrre* har vi åter exempel på *eid* i det norska namnet *Eidevatnet* på andra sidan gränsen. Det visar att det funnits en färdled här och att näset där riksgränsen nu sträcker sig var av central betydelse. Parallellnamnet *Muotkkejavrrre* (med arjeplogssamiskt uttal av förleden) är belagt redan på äldre kartor. Senare ser man inflytande från jockmökkssamiskan i namn med *Muorkke-*.

Karta 3.

Jag kan förstärka intrycket av de flerspråkiga och interetniska relationer (som det är så populärt att tala om) på denna plats genom att konstatera att namnleden *biesske* i *Bieskehávrrre* (gen. sg. i förleden) också syftar på en smal landremsa mellan sjöar eller älvar. Denna gång är det ett inhemskt samiskt namnelement. Den plats som troligen är orsaken till namngivningen är den mycket speciella smala landförbindelsen till 'ön' som bildas i sjön, *Juonjasuolo* (*-suolo* 'ö'). Man får även en uppfattning om vilken typ av naturförhållande som *biesske* syftar på i namnet på byn *Biesske* (karta 4) i södra Jokkmokk (*Jáhkâmáhkke*). Ordet *biesske* finns nu inte kvar som topografisk term i dagens samiska, även om språkbärarna på grund av de tydliga naturförhållandena på platser med denna namnled kan "förklara ordet". Men det finns uppenbarligen ett språkligt samband med stammen i verbet *biesskedit* 'klippa'.

Karta 4.

Olavi Korhonen

Muntlig berättartradition på DAUM

Just nu pågår projektet Tipsa om berättare!

Under de senaste femtio åren, någon gång från televisionens intågande i hemmen och fram till idag, har den traditionella, muntliga berättartraditionen successivt gått tillbaka. Medan man förr ofta gick över till grannen för att lyssna eller själv meddela händelser i bygden är nyheterna och sagorna idag inte mer än ett knapptryck bort. Informationen och historierna finns tillgängliga mest hela tiden, för att inte säga dygnet runt och de flesta som vill, kan ta del av detta via bl.a. radio, TV och Internet (även detta en form av berättande, men i annat uttryck än den typ jag åsyftar).

Intresset för det traditionella historieberättandet har emellertid åter börjat öka; det startas kurser i muntligt berättande, professionella berättare sätter samman produktioner med traditionellt berättande etc. En av dessa historieberättare är Thomas Andersson i Umeå, vars föreställningar setts och uppskattas av många. Den senaste var ”1809 - i krig och kärlek”, andra uppsättningar av honom är ”Finnforsrövarna”, ”Lappspelmans sorgeliga död” samt ”Flickorna från Fagertjörn” – de två sistnämnda har därtill sänts i TV! Thomas Andersson är också spelman och arbetade under 1970-talet med insamling och dokumentation av folkmusik vid DAUM.

I samband med sina föreställningar kom Thomas Andersson att märka att många människor uttryckte oro över att den sedvanliga berättarformen verkar vara på väg att gå förlorad. Något som i sin tur gav upphov till idén om att dokumentera den traditionella berättarkonsten. DAUM tryckte då en broschyr där mottagaren ombads tipsa om berättare, en broschyr som Thomas sedan delade ut i anslutning till sina uppträdanden. Vi fick på så sätt in många namn på goda berättare, uppgifter som undertecknad senare följt upp, då främst i Umeå med omnejd. Under ett av dessa besök fick jag höra följande historia:

”Ja he va så att Anners Orsa hette han, [...] dom hade en gemensam hage, en stor hage [...] i skogen. Å de, då hade dom varsin sträcka dom skulle underhålla på, på våren, - gå och kolla att den där skull’ va hel. Å Anners Orsa va’ son i gård’n, å han hadd vari ut å, [...] ja jobba med den där hagen å han va en filur å hade bra... roliga uttryck, å så då hadd han väl träffa’ nån, ja om he va by -... byaålderman eller va he va, å den här ålderman va mer som en lite e -... guds man å så där, å Anners Orsa var mer som en svordomsande, [...] han va ju medveten om att han inte va så, ja hemskt välsedd hos den här... relativt [...] gudfruktiga mannen. Å då hadd den här gubben, ålderman, fråga hur de va med hagen: - Ja, hade Anners Orsa svara, Herre du min gärning nådigt skåda! [...] Å gubben såg på’n: - Ja vad mena du med he? - Ja, jag mena ju mest gärdninga* baki berge”.

(K-O Henriksson, DAUM dat0022)

Jag har träffat och spelat in ett femtontal personer inom detta projekt, och resultatet av detta är hittills närmare ett tjugotal timmar inspelat material om allt från lagårdsarbete och skojiga anekdoter till gripande levnadsöden! Insamlandet är ett tidskrävande men väldigt roligt arbete och jag har alltså glädjen, att i mitt jobb, få träffa och ta del av dessa goda berättare och deras berättarkonst.

*Gärdning jä’*Laninga* ’arbetet att sätta upp en gärdsgård’.

Gärda jä’*La* ’inhägnad åker eller ängesmark’.

Susanne Odell

Matminnen

Frågelistor är en ofta använd metod att samla in folkminnesmaterial. En variant till frågelistan provades vid DAUM under senare halvan av 1990-talet, nämligen att annonsera i lokaltidningarna, samt på arkivets hemsida (och i DAUM-Katta). I annonsen ombads allmänheten att skriva ner sina *Matminnen* och skicka in till DAUM (DAUM frågelista 17). Ett drygt förtiotal svar inkom och nedan redovisas ett av svaren, inskickat av Gena Norberg, Åsele. Utskriften är gjord av Helga Wennstedt, PRAO på DAUM.

Matminnen från början av 1900-talet

Paltbröd eller blodbröd bakat som ljusugnsbröd. Det var blod i stöpan, och bakades det som tunnbröd på höstbaket, så det räckte till våren. Tillagning: man kokade upp vattnet saltade i vattnet, om det inte var från början i stöpan. Man ordnade så det var en sammanhängande massa vid kokningen, då var det genomkokt. Så gjorde man en vit sås till, stekt fläsk kunde variera med messesås. Överblivet kokt paltbröd kunde bli ett morgonmål uppstekt i stekpannan med fläsket, såsen spädd med mjölk. Mycket gott!

Middagsmat på bondlandet.

Hade man saltat fårkött så avsaltade man köttet med att byta vatten i uppkoket. Så hade man blötlagt gula ärtor som kokades till det kokta

fårköttet. Kom det främmande så tog man upp vattlingon från källaren. Det var utvalda stora lingon som hälldes i en burk med vatten över. Förseglades lufttät, hades i jordkällaren, efter några månader var de färdiga. De serverades i en skål, sockrades, så därtill vispgrädde eller om man var så lyckligt lottad, kärnfil. Då blev det kalas.

Messefil

Gammalt rev man hård torr komese på rivjärn, vispade grädde och hade den rivna massan i. Tillsatt socker, krydda med ingefära eller kanel. Istället för socker, honung. Tillhör smörgåsbordets delikatesser.

En annan gammal rätt. Kålrötter skalas, bitas i stora skivor, kokas i ”större panna”, uti sirapsvatten tills vattnet är nästan inkokt, lägges upp på ett fat att kallna. Gott på smörgås.

Från Dorotea så gjorde man upp abborre, mört och små gäddor, malde fisken tillsammans med fettriakt fläsk, ibland grovt kornmjöl (med sådorna i, osiktat), gjorde biffar, man kände inte fisksmaken. Obs. Salt, kryddor, eller mal i lök efter smak.

Talade med en 84-årig bybo från Åsele. De stekte i stekpannan en tjock pannkaka som de kallade ”Smaskens”, således god att äta.

DAUM 5151

Storkornhässjan och lutande tornet i Pisa

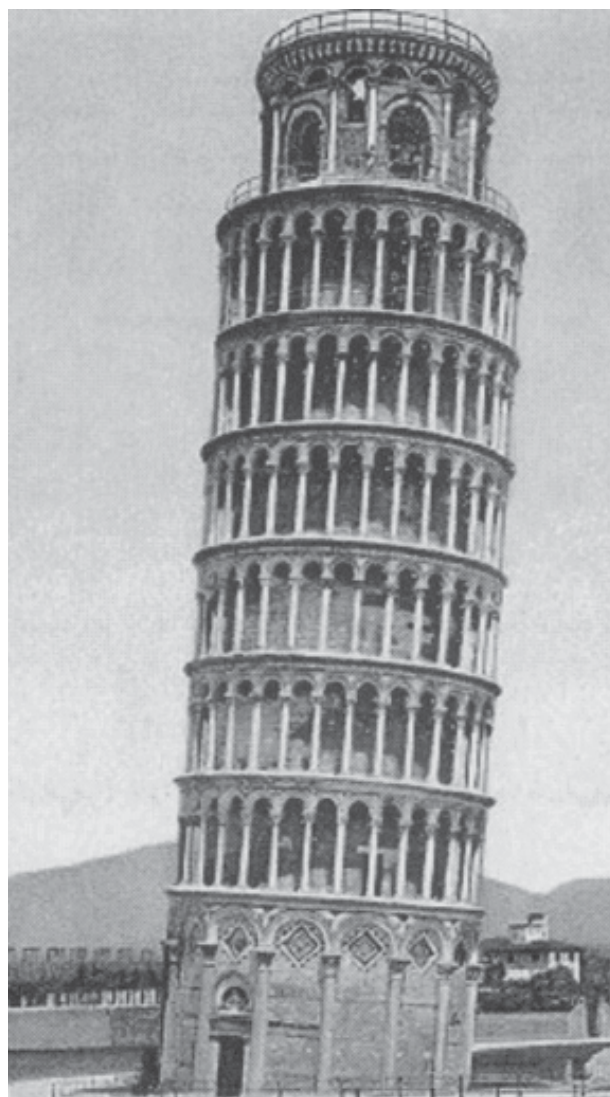
Här följer en historia om resandets farligheter berättad av Greta Jonsson, Västra Örträsk, Örträsk socken, Vb. Inspelningen är gjord 1965 av Ossian Egerbladh och Torsten Ordéus. (DAUM Bd 819.)

”...Å me fölk, dem flöj å fär å flyg å ha sä, dem ha ingen ro att sitt på enn nan stund där hemm, utan dem ska va uta vägana å fära å dem ska gå å dem, nu räckt int cykla dill heller, dem ska fära dill bila å dill bussa å fära överallt. Å en del fär upp i verä, å e denn ä no nanting som överheta tyck bra om för nu ska ju onga å läre sig ända från skolåra att på de där viset ska e vara. Man ska fäles å fära alltjämt. Aldrig va hem nån gång /.../ Ja bråttom ve ett. Onga ska slitast ut borti skolen å, å så ska de bära iväg sä långt som e bara finns nån väg å länger ut över hava fär dem me onga å dill annen strändren dä ingen folk finns som förstå nanting.

Sä vare se att vår skollärrar en Wennström, han hadd å hitt opp att han sku fära me sina onga sä långt sä ja vet aldri om de finns nå klokt e fölk dit de sku kömma. Över haava dill ett land som het Italien. Sä långt! Å ja tänkt hä, va ska han fara dit ve dem ätt? Harreligen, krige finns ju där å allt anne å å va ska han dit ve dem ätt?

Å så kömme sorn hans, en Anton, å sku köp ägga en fredasafta, å då sa ja åt en Anton: Hördu, va ska je, vart skå ji? På skolresa denna? Ja, sa han, vi ska fära dill Italien. Italien, sa ja, vars e hä? Ja hä e långt bort. Ja men Harre sa ja, ha ji tänkt på nån gång att krige kan ta ji, å mördara, ingen vet väl om ji kun komma jer hem därifrån. Ja men, sa han, dit fär ju så mång. Ja men, va ska ji fära dit för? sa ja. Ja vi ska si på gammhusa, sa´n. På gammhusa? sa ja. Då tänkt ja hä att kanske att de va nå timmerhus som de sku titt på, å res nån kölmil sä ja, ja fråge, ä dom timre å riktig då? Harre, sa han, int ä dem timre, dem ä borti

sten. Borti sten? sa ja, men i fridens alla land, ä e någon nuförtin som bry sä om sten? Varför ha ingen komme hit å ville si på vår stenkällar,

han e så gammal å han e ju riktig! Aldri ha ja hört att någon vill komm å titt på han /.../

Ja men, sa han, hää, hännä ä na anne hus å så vist han mä e kort borta e hus å va högt som en smörkärn, å kruset sä. Men de värste hä... å folke neaför sken ut, sken som små möln. Å de värsta hä va att de lutt så åt högiersia. Harreligen sa ja åt han. Ha ji tänkt på att om ji gå å ställ ji där på högiersia så kun ju e

denn där huse stalp på je. He ä ju färdigt å stalp si ji fäll! Akt ji för högersia, ska ji si på ne så stå då på vinstersia!

Ja, han sto ba å skratte, han visst ingenting. Han skull veta hurä hä ramle då vi rev ner vår storkornhässj. Hä va ju rammel å ingen människ köm å ville si på hä int!

Men dänn nere dänn i Italien där ha de stått i flere hundra år och vänta att den huset skull stalp så dem skull få si hä. Kun någon förstå huru folke e? Å så kömme Wennström å så sa ja åt han att: Ha nu Wennström förståne att ställ onga på vinstersia så inte huse ska stalp över dem för de ä int sagt att vi ha tid att fära å gräva fram je å frakt hem je till na likkisten då ni nu var liggen denna under, utan sköt om onga sä de kom då hem me live. Men han skratte bara åt me han å.

Du förstå att folke nuförtin ha ju inge...de tokigaste e fäll att dem som ha så lite vett ska få sköt om onga å tocke om händer som ingenting begrip. Förstå dem int att landet dänna ne hä gung ju å stalp å fär, hä e som då man går på surmyren, så husen stalp som då du slå ve lia te fräkne. De ä väl bra myttje bätter vara hem, ja tyck e nog farlit då åska går!”

Susanna Melin

Glöhyppor

½ kg rumsvarmt margarin
2 kkp strösocker
2 kkp ljum mjölk
1 msk hjortronsalt
vetemjöl till en fast deg

Margarin och socker röres mjukt. Blanda mjöl och hjortronsalt. Mjölken sätts till i små portioner. När degen känns fast klickas den ut på plåt. Gräddas i ca 175°.

DAUM 5139

Arkivens dag

Skapar nyfikenhet och intresse hos allmänheten

Arkivens dag är ett sätt att göra allmänheten uppmärksam på vad som egentligen finns i de olika arkiven. Besökare kan få leta bland pergament, papper, datafiler och lyssna på ljudupptagningar. I arkiven kan de se om de hittar just det som de är intresserade av eller kanske rentav upptäcka saker som de inte kände till.

Första gången som Arkivens dag genomfördes var 1998 och då kom det runt 35 000 besökare till de olika arkiven, institutionerna och föreningarna i landet. Efter det stora positiva gensvaret hos allmänheten ville de svenska arkiven fortsätta med arrangemanget. Sedan dess genomförs Arkivens dag den andra lördagen i november varje år.

Sveriges arkiv vill genom denna temadag öka intresset för arkivens verksamhet och visa allmänheten vad som egentligen finns i samlingarna. Det är även viktigt att säkra arkivens position eftersom det är här allmänheten kan hitta handlingar rör vårt förflutna, minnen och tankar. Det har också märkts ett ökat intresse hos allmänheten och fler personer har börjat besöka arkiven och skänka samlingar till dem. Detta är viktigt för arkiven så de har ett fortsatt insamlande av det som händer idag eftersom detta om några år kommer att ha förvandlats till historia.

Sveriges arkiv i samverkan för synlighet (SASS) bestämmer varje år ett tema för Arkivens dag. De vill ”utveckla nya former och områden för gemensamma insatser och samarbete” för att levandegöra materialen i arkiven och ett av sätten att göra det är att arrangera Arkivens dag. De vill också göra allmänheten uppmärksam på att arkiven har

öppet alla vardagar och inte bara på Arkivens dag.

Arkivens dag har haft en stor betydelse för de lokala arkiven eftersom den allmänna medvetenheten därigenom ökat om arkivens betydelse. Arkivdagen har även hjälpt till att bygga upp nya nätverk och arbetsgrupper inom arkivområdet.

Ett nordiskt samarbete

Från och med 2001 har de nordiska länderna haft ett gemensamt tema för Arkivens dag och 2003 handlade det om idrott. Anledningen till att man valt just detta ämne beror på att det svenska Riksidrottsförbundet fyllde 100 år det året. I Sverige kallade man temat *Idrott, kropp och hälsa*. Men man inriktade sig inte bara på dem som utövar sporter utan också dem som finns runtomkring. Tidigare teman har bland annat varit *Skandaler* och *Kärlek i arkiven*.

År 2003 deltog alla de nordiska länderna i Arkivens dag, även Färöarna och Åland. Det är det första nationella initiativ som har samlat arkivsektorn i hela Skandinavien.

Arkivens dag på DAUM

I Umeå finns det elva arkiv som tillsammans bildar ett nätverk som träffas regelbundet för att planera gemensamma aktiviteter, bland annat Arkivens dag. På Arkivens dag kom det omkring 100 personer till arkiven, varav cirka 20 besökte DAUM. I samband med temadagen hade DAUM även en miniutställning under två veckor i Västerbottens museums entréhall tillsammans med tre av de andra arkiven i Umeå.

Under Arkivens dag år 2003 hade DAUM öppet hus dit intresserade personer fick komma förbi och själva leta i databasen och ta del av arkivets samlingar. Det bjöds även på

fika och besökarna kunde lyssna på banden som finns i arkivet.

DAUM har medverkat i Arkivens dag ända sedan starten 1998 och haft öppet hus varje år. Tidigare år har DAUM haft filmvisning på arkivens dag och om det kommer ett passande tema så kan det ske igen.

DAUM:s personal var nöjd med dagen och tänker även i fortsättningen vara med på

Arkivens dag och på så öka intresset för vad som finns i samlingarna. De anser också att Arkivens dag har haft en positiv inverkan eftersom besökarna ofta återkommer med nya frågor och funderingar i andra sammanhang och vid andra tillfällen.

Anna Sjöström

Sjuskinnsgröt

Överbliven ris eller krossgrynsgröt

2 msk smör

1 msk malen kanel

1 kkp grovt stött socker

2 msk hackad sötmandel

En form smörjes och ett lager av gröt lägges i botten. Detta beströs med socker, kanel och mandel samt några smörklickar ovanpå. Ett nytt lager av gröt, och ett lager av den andra sorten tills formen är full.

Överst bör vara kanel, socker etc. Formen insättes i varm ugn och gröten gräddas tills ljusbrun färg synes.

Servera med gräddmjölk eller saftsås.

DAUM 5149

SKRIFTER UTGIVNA AV DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ

Serie A. Dialekter

1. **Evert Larsson och Sven Söderström**, Hössjömålet: ordbok över en sydvästerbottnisk dialekt / på grundval av Evert Larssons samlingar; utarbetad av Sven Söderström. - 2. uppl.1980. **Pris 85:-**
2. **Algot Hellbom**, Äldre källor till Medelpads bygdemål. 1981. **Pris 40:-**
3. **Olavi Korhonen**, Samisk-finska båttermer och ortnamnselement och deras slaviska bakgrund : en studie i mellanspråklig ordgeografi och mellanfolklig kulturhistoria. 1982. **Pris 40:-**
4. **Magdalena Hellquist**, Abraham Abrahamsson Hülphers och folkmålen i Westerbotten : ett bidrag till dialektstudiets historia. 1984. **Pris 30:-**
5. **Harald Fors**, Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1984. **Pris 85:-**
6. **Harald Fors**, Register till Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1985. **Pris 40:-**
7. **Folkmålsberättelser från Västerbottens inland** : inspelningar från Örträsk socken / utskrivna och kommenterade av Harald Fors. 1986. **Pris 40:-**
8. **Margareta Svahn**, Finnskägg, tåtel och sia : om folkliga namn på gräs. 1991. **Pris 125:-**
9. **Staffan Wiklund**, Våtmarksord i lulemålen : en ordgrupp sedd ur informant- och intervjuarperspektiv. 1992. **Pris 125:-**
10. **Jan-Olov Nyström**, Ordbok över lulemålet : på grundval av dialekten i Antnäs by, Nederluleå socken. 1993. **Pris 127:-**
11. **Åke Hansson**, Nordnorrländsk dialektatlas. 1. Text. 2. Kartor. 1995. **Pris 170:-**
12. **Astrid Lundgren**, Ordbok över Nysättramålet : en nordvästerbottnisk dialekt. 1997. **Pris 220:-**
13. **Asbjørg Westum**, Ris, skäver och skärva : Folklig kategorisering av några barnsjukdomar ur ett kognitivt perspektiv. 1999. **Pris 145:-**

Serie B. Namn

1. **Nordsvenska Ortsböcknamn** / sammanställda av Lars-Erik Edlund. 1984. **Pris 105:-**
2. **Lars-Erik Edlund**, Studier över nordsvenska Ortsböcknamn. 1985. **Slutsåld**
3. **Else Britt Lindblom**, Studier över önamnen i Luleå skärgård. 1988. **Pris 105:-**

Serie C. Folkminnen och folkliv

1. **Phebe Fjellström**, Väckelsen, folkmusiken och folkrörelserna. 1981. **Pris 30:-**
2. **Visor i västerbottnisk tradition** / i urval av Alf Arvidsson. 1981. **Slutsåld**
3. **Alf Arvidsson och Tone Dahlstedt**, Vitra och bäran : två studier i norrländsk folketro. 1983. **Slutsåld**
4. **Alf Arvidsson**, Arbetslivets folketro : en sammanställning av traditionsmaterial från Övre Norrland. 1986. **Pris 40:-**
5. **Carl Johansson**, Mujto : minnen från jägar- och fiskartiden och den gamla renkonstens dagar. 1989. **Slutsåld**
6. **Slatta fra Västerbottn** : 415 spelmanslåtar från Västerbotten / samlade och kommenterade av Siw Burman och Gunnar Karlsson. 1987. **Slutsåld**
7. **Magdalena Hellquist**, Bättre grå kaka än ingen smaka : ordspråk och talesätt i Övre Norrland. 1986. 2. över sedda uppl. 1995. **Pris 125:-**
8. **Albin Edlund**, Vårleden : minnesbilder från Holmön. 1991. **Pris 85:- hft., 120:- inb.**
9. **Olof Petter Pettersson**, Nybyggares dagliga leverne. 1999. **Pris 250:-**

Serie D. Meddelanden

1. **Tone Dahlstedt och Barbro Holmgren**, Nordfinska evakueringen till Skelleftebygden 1944-1945 : de finska "koflickornas" vistelse i Sverige. 1979. **Pris 10:-**
2. **Pirjo Rissanen**, Samiskt fältarbete. 1981. **Slutsåld**
3. **Lillian Rathje**, Norrländsk folkmedicin : sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial. 1984. **Slutsåld**

4. **Sameland i förvandling.** 1986. **Slutsåld**
5. **O. P. Pettersson, Lapplandsforskaren :** fem föredrag. 1994. **Pris 65:-**

Serie E. Växtnamn

1. **Aspekter på växtnamn.** 1997. **Pris 125:-**
2. **Gustav Fridner,** Folkliga växtnamn i Västerbotten / Redigerad av Sigurd Fries, Jan Nilsson och Margit Wennstedt. 1999. **Pris 170:-**

Serie F. Musikliv

1. **Gunnar Ternhag,** Jojksamlaren Karl Tirén. 2000. **Pris 150:-**
2. **Alf Arvidsson,** Från dansmusik till konstnärligt uttryck: framväxten av ett jazzmusikaliskt fält i Umeå 1920-1960. 2002 **Pris 160:-**

ÖVRE NORRLANDS ORTNAMN

Ortnamnen i Norrbottens län

- 3A Bodens kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1987. **Pris 85:-**
- 5 Haparanda kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1992. **Pris 125:-**
- 7A Kalix kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1980. **Pris 40:-**
- 7B Kalix kommun : naturnamn / av Gunnar Pellijeff. 1985. **Pris 65:-**
- 9A Luleå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1990. **Pris 85:-**
- 11A Piteå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1988. **Pris 85:-**
- 13A Överkalix kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1982. **Pris 40:-**
- 14 Övertorneå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1996. **Pris 125:-**

Ortnamnen i Västerbottens län

- 14A Vännäs kommun : bebyggelsenamn / av Claes Börje Hagervall. 1986. **Pris 65:-**

ÖVRIGA UTGIVNINGAR

Kattgöbben Mormoras : saga på Ume-/Sävarmål. Texthäfte. **Pris 40:-**

Kattgöbben Mormoras : sagan inläst av Filip Gerhardsson på CD/kassett. **CD 120:-, kassett Pris 80:-**

Filip Gerhardssons skrönor. 10 CD eller kassetter. **Pris 100:-/kassett, 200:-/CD (10 CD 1 800:-)**

Tomas Fischer Trio. CD med Umeås jazzprofiler. **Pris 150:-**

DAUM-Katta : nyhetsblad. Nr. 1(1994) -. 1-2 nr/år. **Gratis**

SPRÅK- OCH FOLKMINNESINSTITUET
DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ (DAUM)

Länsmansvägen 5, 904 20 UMEÅ,
Telefon expedition och bibliotek 090-13 58 15
Telefax 090-13 58 20
daum@sofi.se

www.sofi.se/daum/

Arkivchef 13 58 16 , förste forskningarkivarie 13 58 18
Forskningsarkivarie 13 58 17 (samiska), 13 65 33 (datorer),
13 65 63 (musik), 13 58 53 (assistenter), 13 58 54 (assistent)